

Vučina Zorić

Izobraževalna politika v socialistični Črni gori

Povzetek: V članku predstavljamo in analiziramo proces oblikovanja, razvoja in izvajanja izobraževalne politike v Jugoslaviji, kot je potekal v Črni gori, eni izmed njenih republik. Pri raziskovanju smo se osredotočili predvsem na ugotavljanje in preučevanje posameznih značilnosti socialističnega koncepta vzgoje in izobraževanja v Jugoslaviji in Črni gori na podlagi analize pristojnosti in delovanja relevantnih ustanov, procesa odločanja o izobraževalnem sistemu, šolstvu in izvajanju izobraževalne politike nasploh ter vodenja vsega trojega. Tako smo obdelali in raziskali izvor in bistvo številnih težav, reform in pomembnih odločitev ter dogodkov, ki so odločilno vplivali na razvoj in usodo socialistične pedagogike in razvoj izobraževanja in šolstva v Črni gori. Analizirana obdobja razvoja izobraževalne politike v Jugoslaviji, če jih preučujemo v Črni gori, zaznamujeta proces prenosa pristojnosti s federacije na republike in hkratna precejšnja centraliziranost pristojnosti pri oblikovanju prosvetne politike v najvišjih partijskih organih v državi, pri čemer so državni in predvsem republiški organi lahko odločali o njej in sprejemali predpise za uresničevanje svojih odločitev. Pri raziskovanju te teme smo si prizadevali, da bi ponudili ustrezen vpogled v številne značilnosti in včasih celo posebnosti tedanjih izobraževalnih reform v Jugoslaviji in Črni gori, še zlasti od obdobja uvajanja samoupravljanja.

Ključne besede: upravljanje izobraževalnega sistema, socialistični izobraževalni koncept, samoupravljanje, decentralizacija, izobraževalna politika, Jugoslavija, Črna gora

UDK: 37(091)

Znanstveni prispevek

Dr. Vučina Zorić, docent, Univerza v Črni gori, Filozofska fakulteta, Oddelek za pedagogiko, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Črna gora; e-naslov: vucina@ac.me

Uvod

Po drugi svetovni vojni je bila Črna gora ena od republik zvezne države Jugoslavije, utemeljene na socialistični ideologiji in ureditvi, to pa se je seveda kazalo tudi v njeni uradni izobraževalni politiki oziroma v pedagoškem konceptu. A če izraz socialistična pedagogika »uporabljamo za različne koncepte socialistične vzgoje oziroma vzgoje v socialističnih državah; danes se najpogosteje uporablja za pedagoške koncepte, nastale na podlagi različno razumljenega marksizma v socialističnih državah v drugi polovici 20. stoletja« (Jakšič 1996, str. 466), potem o njej v Črni gori v sestavi Jugoslavije lahko govorimo izključno kot o izvajanju ali udejanjanju uradne izobraževalne politike, in ne kot o izoblikovanem ali razvitem znanstvenem ali pedagoškem konceptu.¹ Zanimivo, da v edinem pedagoškem leksikonu, ki je izšel v Črni gori (to je bilo leta 2005), ni geselskega članka *socialistična pedagogika* ali podobnega, je pa v njem geselski članek *socializem*. Ta je opisan kot »družbena ureditev, utemeljena na družbeni lastnini proizvodjalnih sredstev, v kateri ni razrednega izkoriščanja in v kateri velja geslo: vsak po svojih sposobnostih, vsakemu glede na njegovo delo« (Damjanović 2005, str. 285). Najsi je to naključje ali ne, zadnji del navedene razlage je krilatica, ki je bila zapisana v *Ustavi SFR Jugoslavije* (1974) in se (v tej ustavi) neposredno nanaša na samoupravljanje, ne na socializem na splošno. V obdobju 1945–1990 v Črni gori:

- ni bilo pedagogov, ki bi se v večjem obsegu ukvarjali z oblikovanjem ali razvojem socialistične pedagogike kot teoretičnega ali znanstvenega koncepta, ampak so se bolj posvečali predstavljanju in analiziranju uradne vzgojno-izobraževalne politike v tedanji republiki s socialistično ureditvijo; bili pa so takšni, ki so teoretično, posebej pa še praktično nepretrgano prispevali k izvajanju, preverjanju in upravljanju izobraževalne politike, med njimi je treba brez dvoma omeniti Ratka Đukanovića, Pavla Gazivodo, Rada Delibašića in Radovana Damjanovića;

¹ Pri pripravi članka nismo upoštevali mednarodnih referenc, ker ustreznih referenc, ki bi se nanašale na preučevano temo, sploh ni.

- ni bilo niti študijskega programa za študij pedagogike, inštituta ali podobne ustanove, ki bi se s socialistično pedagogiko ukvarjala na znanstveni podlagi.

V članku predstavljamo izpeljano teoretično raziskavo, katere namen je bil predstaviti in analizirati enega od bistvenih kazalcev poteka oblikovanja, razvoja in rabe socialistične pedagogike v Jugoslaviji na primeru ene od njenih republik, Črne gore, skozi proces decentralizacije izobraževalne politike in upravljanja izobraževalnega sistema. Za ta predmet raziskovanja smo se odločili, ker je to eden od načinov, da se seznanimo s sestavo tedanjih pedagoških vprašanj in z glavnimi značilnostmi številnih preoblikovanj socialističnega koncepta razvoja izobraževanja in šolstva v Jugoslaviji in Črni gori. Analiza tega vprašanja se ne osredotoča predvsem na ugotavljanje pristojnosti posameznih ustanov, ampak želi ponuditi relevanten pregled in razlago najpomembnejših in prelomnih dogodkov pri oblikovanju izobraževalnih politik in še posebej pri organiziranju upravljanja prosvete v Črni gori. Skoraj v celoti smo bolj kot klasifikaciji Nikole Potkonjaka (1980) in Miloša Starovlaha (1986) naklonjeni tisti, ki jo najdemo pri Vladeti Cvijoviću in Branislavu Kovačeviću (1996), ker se nam zdi ustreznejša za Črno goro; po njej je potek upravljanja izobraževalnega sistema, pa tudi proces decentralizacije izobraževalnih politik v Jugoslaviji in še posebej v Črni gori za potrebe analize mogoče razvrstiti po razmeroma natančno razmejenih obdobjih:

1. 1945–1951, obdobje *administrativnega* socializma;
2. 1951–1963, obdobje *odmiranja* države in začetkov samoupravljanja;
3. 1963–1974, obdobje *poprakov* samoupravnega koncepta;
4. 1974–1990, obdobje *popolnega* (razpada) samoupravljanja.

Čeprav se ta obdobja na marsikateri ravni prepletajo in medsebojno prežemajo, menimo, da je razvrstitev upravičena glede na številne dogodke, ki jih ločujejo kot mejniki v samem sistemu upravljanja izobraževanja v Črni gori, in glede na celoto dogodkov na ravni vse Jugoslavije in znotraj nje.

Obdobje *administrativnega* socializma 1945–1951

Obdobje od leta 1945 do 1951 se v Jugoslaviji najpogosteje imenuje obdobje *administrativnega* socializma (Cvijović in Kovačević 1996, str. 97; Grbić 1975, str. 88; Starovlah 1994, str. 49), ker je imela takrat na tako rekoč vseh življenjskih in delovnih področjih odločujoč vpliv zvezna država, to pa se je v marsičem nanašalo tudi na dejavnost šol in splošnega izobraževanja. Vendarle so imele vzporedno s tem v Jugoslaviji vse od njene ustanovitve zvezne enote zagotovljeno pomembno stopnjo (posebej formalne) samostojnosti na številnih področjih vzgoje in izobraževanja, deloma pa tudi pri upravljanju tega. Na primer, organ prve vlade zvezne republike Črne gore je bilo tudi Ministrstvo za prosveto s posameznimi organizacijskimi enotami: Oddelkom za narodno izobraževanje,

kulturo in umetnost, Splošnim oddelkom, Planskim oddelkom in Personalnim oddelkom.

Po *Ustavi FLR Jugoslavije* (1946), v kateri je bilo sicer zelo malo določil, ki bi se neposredno nanašala na izobraževanje, je morala temeljna in splošna načela, na katerih naj bi temeljili zakoni o izobraževanju, sprejemati skupna država (prav tam, člen 44, točka 24), razčlenile oziroma operacionalizirale in konkretizirale pa naj bi jih republike v republiških predpisih (prav tam, člen 94, točka 24). Vendar pa »[...] so bili prvih pet povojnih let tako rekoč vsi predpisi, ki so se ukvarjali z izobraževanjem v Jugoslaviji, v glavnem enaki« (Starovlah 1994, str. 56). Treba je poudariti, da sta v skladu z ustavo obstajali dve kategoriji ministrstev: zveznorepubliška in republiška, to je tista, ki so bila pri delovanju bolj neodvisna od zveznih organov upravljanja, med njimi pa je bilo tudi Ministrstvo za prosveto. Vendar pa niti tako samostojno Ministrstvo za prosveto vse do leta 1951 ni bilo pristojno za vse šolstvo v republiki. Strokovno izobraževanje na primer je bilo tako rekoč v celoti v pristojnosti drugih ministrstev (na primer za industrijo in gradbeništvo, promet ipd.), udeležba Ministrstva za prosveto je bila pri tem le skromna (Cvijović in Kovačević 1996, str. 120–121). Sicer pa je takrat po ustavi (1946) na zvezi ravni obstajal samo vladni Komite za prosveto in kulturo, ker je bilo na teh področjih državne uprave uveljavljeno skupno upravljanje (prav tam, člen 89).

Čeprav je Prosvetni svet Črne gore, svetovalni organ prosvetnih oblasti, obstajal že od leta 1944 in je večidel oblikoval izobraževalno politiko v republiki, ga zaradi dogodkov, ki so sledili, danes marsikdo imenuje in obravnava kot začasni Prosvetni svet (Medojević 1988). Pri Ministrstvu za prosveto Črne gore so ga namreč spet ustanovili samo dve leti pozneje (Uredba o osnivanju ... 1946), a je bil še vedno zgolj svetovalno telo in uradniška institucija s podobnimi pristojnostmi kot Svet za strokovno in poklicno izobraževanje pri Ministrstvu za industrijo in rudarstvo (Pravilnik o Savjetu ... 1945). Treba je poudariti, da so imeli v tem obdobju bistveno vlogo pri udejanjanju prosvetne politike tudi organi za prosveto krajevnih, mestnih in okrajnih ljudskih odborov, saj so v praksi izvajali ukaze, navodila in priporočila višjih oblasti. Posebno nižji upravni organi so imeli visoko stopnjo in velik obseg odgovornosti, ker so za svoje delo odgovarjali tudi tistim, ki so jih volili, predvsem pa višjim upravnim organom in še posebej Ministrstvu za prosveto, katerega podaljšana roka so bili (Cvijović in Kovačević 1996, str. 122–123).

Večidel do leta 1949 so tako rekoč o vsem odločali partija in zvezni organi. Decembra 1949 je bila sprejeta *Resolucija tretjega plenarnega zasedanja CK KPJ o nalogah v šolstvu* (Rezolucija ... 1950), to pa je bil eden od najpomembnejših dogodkov v razvoju izobraževalne politike v Jugoslaviji. Resolucija je bila sprejeta z namenom, da se izpeljejo pomembne spremembe, posebno v upravljanju izobraževanja, katerih namen je bil zagotoviti »[...] krepitev in odločnejše prevzemanje pobude v vseh šolah in šolskih ustanovah ter preprečevanje birokratizma v delu organov, ki vodijo šolstvo« (prav tam, str. 4). Tako so tedaj, v času vse očitnejšega oddaljevanja od sovjetskega zgleda, opozorili na nekatere izmed bistvenih težav v šolskem sistemu, poskušali aktivirati upravni in učiteljski kader, se zavzeli za višjo stopnjo svobode izražanja in življenjskosti v šolah, ki so bile tedaj prevladujoče ideološko obremenjene z upoštevanjem smernic, nadzorom in samonadzorom,

ukvarjanjem z obliko na škodo vsebine in kakovosti pouka ter nerazumevanjem zaželeni smeri razvoja glede na nove potrebe. Prav tako so se na tej podlagi sčasoma občutno povečale pristojnosti republiških ministrstev, nato so se pristojnosti z republik prenesle na občine v želji, da se upoštevajo potrebe posameznikov, s čimer se je precej intenzivno začel proces decentralizacije upravljanja izobraževanja v Jugoslaviji.

Skupna država in republike so nepretrgano sprejemale petletne načrte dejavnosti in razvoja. Tako se je *Petletni načrt razvoja Črne gore 1947–1951* (Petoletni plan ... 1947), kakor povsod po FLRJ, med drugim še naprej osredotočal na temeljno zagotavljanje ustreznih razmer za delo izobraževalnih ustanov, ne pa tudi na bistvene spremembe v izobraževanju. Težave so bile res žgoče, zato je bila najpomembnejša naloga iz načrta opismeniti vse državljane. Ker pri razmeroma številnih opismenjenih v povojnem obdobju tečaji niso imeli trajnejših učinkov, se je to področje od leta 1953 skušalo urediti tako, da so opismenjevanje umestili predvsem v ustanove za izobraževanje odraslih in ga organizirali v ljudskih in delavskih univerzah v posameznih oddelkih teh ustanov (Backović 2001, str. 231). Delo ljudskih univerz v okrajnih središčih Črne gore je usklajevala Osrednja ljudska univerza na Cetinju, ustanovljena septembra 1946 kot ustanova Ministrstva za prosveto z uradnim namenom širjenja znanosti, kulture in ideologije.

Že oktobra 1945 je Začasna ljudska skupščina Demokratične federativne Jugoslavije sprejela zakon o obveznem sedemletnem šolanju, julija 1946 pa ga je Ljudska skupščina FLRJ potrdila (Opšti zakon ... 1946) in je bil sprejet tudi v Republiki Črni gori (Zakon o uvođenju ... 1946). Kot vse druge tedanje odredbe, sprejete na ravni federacije, je bil *Splošni zakon* kratek in načelen in je skupščine zveznih enot zavezoval, da v skladu z razmerami, značilnimi zanje, sprejmejo svoje zakone, ki bodo usklajeni z načeli *Splošnega zakona*. Tako so bile v Jugoslaviji od ustanovitve spoštovane posebnosti in dejanske potrebe vsake od njenih članic. V Črni gori je bilo treba najprej zagotoviti všolanje otrok v štiriletne šole in oblikovati višjo osnovno ali nižjo srednjo šolo, pri čemer naj bi se višje osnovne šole odpirale postopoma z odobritvijo Ministrstva za prosveto in na predlog okrajnih ljudskih odborov (Cvijović in Kovačević 1996, str. 102). V Črni gori so osnovne šole, v katerih je šolanje potekalo sedem let, začele odpirati vrata v šolskem letu 1947/48, dve leti pozneje pa je bil izpeljan prehod na osemletne osnovne šole. S tem je bilo udejanjeno stališče iz *Resolucije V. kongresa KPJ o osnovnošolskem izobraževanju* (Odluke V. kongresa ... 1948), na podlagi katere je Vlada FLRJ maja 1950 uzakonila to obveznost, pri tem pa republikam prepustila, da predpišejo način in pogoje, pod katerimi naj bi cilj dosegle. Hkrati so se v skladu s smernicami iz petletnega načrta in zaradi pomanjkanja srednješolskega strokovnega kadra v Črni gori začele odpirati tudi nižje in popolne srednje strokovne šole, v okrajih in občinah pa so potekali še namenski tečaji za opravljanje najpreprostejših strokovnih del za polkvalificirane delavce (ki so jih potrebovali na primer pri gradnji proge Nikšić–Titograd). Kot smo že navedli, so jih ustanavljala ustrezna ministrstva (ne Ministrstvo za prosveto), ta so jim tudi predpisovala programe in izvajala nadzor, nemara pa je prav to razlog, da so bile dveletne in triletno srednje strokovne šole za kvalificirane delavce, ki bi morale več kot 50 % pouka izvajati v podjetjih, teoretični

del pa v šolah, po mnenju republiških državnih in političnih organov neustrezne, kar zadeva množičnost, odnos podjetij do njih in kakovost nasploh. Poleg tega je bilo tudi štiriletnih srednjih strokovnih šol v Črni gori malo in so jih ustanavljali počasi, v nasprotju z gimnazijami, ki so bile v prednosti, ker so zagotavljale splošno izobrazbo, imele so tradicijo in so večinoma delovale v poslopijih, ki med vojno niso bila poškodovana (Starovlah 1994).

Obdobje odmiranja države in začetek samoupravljanja (1951–1963)

Sprejetje *Temeljnega zakona o državnih gospodarskih podjetjih in višjih gospodarskih združenjih, ki jih upravljajo delavski kolektivi* (Osnovni zakon... 1950) je pomenilo občuten obrat, kar zadeva splošno ureditev skupne države, dokončen obrat pa je sledil s popolno in javno zavrnitvijo sovjetskega modela in z iskanjem novega ter z uvajanjem delavskega samoupravljanja z delavskimi sveti. Čeprav je že prej mogoče govoriti o nekaterih napovedih tega, je bil to specifičen in konkreten začetek samoupravljanja, ki velja za poseben poskus *odmiranja* države. Čeprav naj bi poskus uveljavili na vseh področjih in pri upravljanju teh področij, se je najprej začel pri družbenih dejavnostih (izobraževanje, kultura, znanost, zdravstvo in socialno skrbstvo).

Leta 1951 so se sklepi s *Tretjega plenarnega zasedanja CK KPJ* (Rezolucija... 1950) začeli intenzivno uvajati v zakonski obliki, to pa je povzročilo velike spremembe v državni upravi. V zvezi s Črno goro je na primer treba posebej omeniti sprejetje *Uredbe o ustanovitvi sveta za prosveto in kulturo pri okrajnih in mestnih ljudskih odborih* (Uredba o osnivanju ... 1951), s katero so bili ustanovljeni sveti kot organi družbenega upravljanja (in sočasno kot upravni organi), ki jih je imenoval ljudski odbor, namesto prejšnjih poverjeništev za prosveto in kulturo pri okrajnih in mestnih izvršnih odborih. Ljudski odbori so imenovali člane svetov, sveti pa so obravnavali vsa pomembna vprašanja, ki so bila v pristojnosti okraja oziroma mesta, samostojno odločali in pripravljali predloge za ljudski odbor. To je bilo konkretno izvajanje poskusa oziroma uveljavljanje priporočil *Tretjega plenarnega zasedanja CK KPJ* (Rezolucija ... 1950), da je treba pri podružbljanju državne uprave v družbenih dejavnostih izhajati z nižjih ravni. Tudi na višjih upravnih ravneh so bile izpeljane številne spremembe, in to od republiških ravni do zvezne. Razpustili so večino dotedanjih ministrstev, med njimi tudi Ministrstvo za prosveto. Namesto njega so ustanovili Svet za prosveto in kulturo Republike Črne gore (Uredba o osnivanju ... 1951), za druge dejavnosti iz pristojnosti razpuščenega ministrstva pa sekretariate. Namesto vlade je bil ustanovljen izvršni svet, pri ZIS-u (Zveznem izvršnem svetu) je obstajal samo Odbor za prosveto, pozneje pa je bil namesto njega ustanovljen Sekretariat za prosveto in kulturo. Na podlagi vsega zapisanega je mogoče sklepati, da se zvezni državi družbene dejavnosti, kakršna je bila prosveta, še vedno niso zdele posebej pomembne.

Svet za prosveto in kulturo Republike Črne gore je bil glavni upravni organ za področje prosvete; ugotavljal je razmere in sprejemal pravilnike, odloke, navodila in pojasnila za uporabo zakonov in predpisov, predlagal akte, ki jih je

sprejemal izvršni svet, skrbel za nadzor republiških ustanov in razvoj družbenega upravljanja, za sodelovanje s sveti v okrajih in mestih itd. Reorganizirali so se tudi ljudski odbori oziroma leta 1952 ljudski okrajni odbori in takrat so njihovim svetom zaupali izvajanje zakonov in predpisov ljudskega odbora, pa tudi opravljanje drugih upravnih poslov, s čimer naj bi dali poudarek upravnim poslom, ki so jih opravljali, ne samo ukvarjanju z načelnimi vprašanji razvoja družbenega upravljanja (prim. Medojević 1988).

Zmedo in dezorientiranost pri praktičnem uveljavljanju načel družbenega upravljanja v primerjavi z družbenopolitično ureditvijo iz leta 1946 so skušali odpraviti z novim konceptom na ravni federacije, kar je bilo zajeto tudi v *Ustavnem zakonu o temeljih družbene in politične ureditve LRČG in republiških organov oblasti* (Ustavni zakon ... 1953), po katerem so temelji državne ureditve postali družbena lastnina proizvodjalnih sredstev, samoupravljanje proizvajalcev v gospodarstvu in ljudstva v občinah, mestih in okrajih. Tako se je samoupravljanje v prosveti udeleževalo v obliki samouprave ustanov, sodelovanja poklicnih družbenih organizacij in državljanov v organih državne uprave (prav tam, člen 6). Zdi se, kot bi bilo pri tem eksperimentu bistveno načelno preverjanje možnosti udeležanja koncepta v praksi, potem pa bi se nemara iz učinkov lahko razbralo, kako postopke zakonsko urediti. V novem *Ustavnem zakonu o temeljih družbene in politične ureditve in republiških oblastnih organih* (Ustavni zakon ... 1957) je bila še bolj poudarjena upravna funkcija Sveta za prosveto (in ne kot prej tudi za kulturo, za to je bil ustanovljen samostojen svet), v njegovi pristojnosti pa so bili republiški upravni posli v šolstvu, predšolski vzgoji, izobraževanju odraslih in vojaški vzgoji zunaj vojske. Po reorganizaciji državne uprave leta 1956 so bile v *Zakonu o organizaciji državne uprave* (1956) in še posebej leta 1958 v *Splošnem zakonu o šolstvu* (Opšti zakon ... 1958), ki je narekoval tedanjo obsežno reformo šolstva in je bil pomemben mejnik v skupnem sistemu izobraževanja, še podrobneje navedene naloge občinskih, okrajnih in republiških svetov, pa tudi (novega) Prosvetnega sveta Jugoslavije, ki ni imel upravnih pooblastil, ampak je samo obravnaval posamezna vprašanja, pomembna za vse, po potrebi izdajal priporočila in določal izhodišča za učne načrte in programe ter oblikoval splošna načela za izdajanje učbenikov. Pri naslednji reorganizaciji državne uprave, leta 1962, so sveta spet združili v enega, Svet za prosveto in kulturo, in to do sprejetja nove *Ustave SR Črne gore* (Ustav ... 1963) in vnovičnega organiziranja državne uprave ter razpustitve sveta (prim. Cvijović in Kovačević 1996).

Sicer pa so do tedaj splošni nadzor nad izvajanjem zakonov in predpisov opravljali sveti, strokovno-pedagoški nadzor pa strokovne službe svetov. Republiški svet je opravljal (predvsem) nadzor nad srednjimi, okrajni pa nad osnovnimi šolami, pri čemer sta sodelovala; takšno delovanje je bilo prevladujoče do sprejetja *Uredbe o ustanovitvi Republiškega zavoda za napredek šolstva LRČG* (Uredba o osnivanju ... 1955). Zavod je začel delovati leta 1956. Toda šele *Uredba o organizaciji in delu Zavoda za napredek šolstva LRČG* (Uredba o organizaciji ... 1959) je bolj poudarila strokovno-pedagoški nadzor skupaj z raziskovalno-analitičnimi nalogami (Gvozdenović idr. 1986, str. 71). Še več, leto pozneje so se z *Zakonom o prosvetno-pedagoški službi* (Zakon o prosvetno-pedagoški službi ... 1960) pove-

čali pristojnosti zavoda in nekatera upravna pooblastila, zavod je tudi formalno postal upravna ustanova, ustanovljenih pa je bilo še pet medobčinskih zavodov za prosvetno-pedagoško službo. Od kod pravzaprav Zavod za napredek šolstva v Črni gori ravno v tem času? Ker zvezna telesa – to je takrat dejansko pomenilo samo Odbor za prosveto ZIS-a – niso mogla bistveno vplivati na prosvetno politiko in spremljati, kaj se na tem področju dogaja v republikah, hkrati pa prejšnja republiška ministrstva niso bila sposobna zares ustrezno opravljati svojih nalog, je bil na pobudo Odbora za prosveto ZIS-a leta 1955 ustanovljen Zvezni zavod za preučevanje šolskih in prosvetnih vprašanj. Zvezni zavod je bil za šole samo svetovalno telo, deloval je kot nekakšen zbirni center in se je ukvarjal s preučevanjem podatkov, povezanih s šolsko problematiko (Starovlah 1993, str. 56). Potem so se republike lotile ustanavljanja svojih zavodov, pri čemer so obstajale pomembne razlike v njihovih pristojnostih, vse skupaj pa lahko štejejo za del procesa decentralizacije upravljanja izobraževanja v Jugoslaviji.

Obdobje popravkov samoupravnega koncepta (1963–1974)

Z ustavo skupne države in z republiškiimi ustavami iz leta 1963 ter z ustavnimi dopolnili (leta 1967 in 1971), ki jih je bilo 42, so se med drugim uveljavili tudi: nedotakljivost pravice državljanov do samoupravljanja, svobodno združeno delo s proizvodnimi sredstvi v družbeni lasti in samoupravljanje v proizvodnji in pri delitvi družbenih proizvodov (člen 6, str. 264) ter že prej razglašana načela in pravica do samoodločbe skupaj z odcepitvijo. Poleg tega so se povečale pristojnosti republik, zato se je ime zvezne države znova spremenilo, postala je Socialistična federativna republika Jugoslavija, s čimer poudarek ni bil več (in to ne samo nominalno) na *narod(n)i*, ampak na socialistični ureditvi. Ker (niti) v zvezi s to ustavo ni bilo splošnega soglasja, o čemer pričajo številna dopolnila, ki so omogočila še večjo slabitev oblasti federacije in prenašanje pristojnosti na republike, je mogoče podvomiti tudi o njeni kakovosti, saj so zvezni organi postali samo koordinatorji in skupni organi, niso pa bili nadrejeni republiškim. Lahko govorimo tudi o nadaljevanju te usmeritve, kar zadeva enotnost vzgojno-izobraževalnega sistema in (ne)podrejenost pri upravljanju v Jugoslaviji v naslednjih letih in v naslednji *Ustavi SFR Jugoslavije* (1974).

Zaradi zmanjšanja pristojnosti federacije je bil razpuščen Zvezni sekretariat za izobraževanje in kulturo, namesto njega pa ustanovljen svet, ki je bil državni organ nižjega reda. Tako so bili tudi v Črni gori razpuščeni državni sekretariati in sekretariati izvršnega sveta za posamezna področja in poleg njih še Svet za prosveto, kulturo in znanost, ustanovljen pa je bil sekretariat, ki bi – enako kot drugi – moral skrbeti za izvajanje zasnovane politike in zakonov, sprejetih v skupščini in izvršnem svetu, in zanju pripravljati predloge zakonov in drugih predpisov. Republiški sekretariat za izobraževanje, kulturo in znanost je prevzel naloge državne uprave, sektor za izobraževanje pa ločeno naloge za predšolske ustanove, osnovne, srednje in posebne šole, visokošolske organizacije, delavske in ljudske univerze, domove, telesno vzgojo itd.

Leta 1966 je bil ustanovljen Pedagoški svet Črne gore, ki je sicer nadaljeval tradicijo Prosvetnega sveta – ta je imel v šolstvu pomembno upravno funkcijo in je bil strokovni organ ter je med drugim sprejemal izhodišča za učne načrte in programe za osnovne in srednje šole, včasih pa tudi za višje (celovite programe za višje šole je sestavljal Republiški zavod za napredek šolstva) (Medojević 1988). Pedagoški svet je na predlog zavoda samostojno predpisoval, kateri učbeniki naj bi se obvezno uporabljali v šolah. Republiški zavod je imel enaka pooblastila kot prej, le da je bil z *Zakonom o prosvetno-pedagoški službi* (Zakon ... 1965) organiziran na nov, samoupravni način, prav tako medobčinski zavodi za prosvetno-pedagoško službo. Uresničevanje samoupravljanja je bilo podrobno predpisano tudi za takšne ustanove. Treba je poudariti, da se je v tem obdobju pokazala potreba po inšpektoratih, ki naj bi nadzorovali spoštovanje predpisov, kar je bilo kot možnost predvideno v zakonskih rešitvah, kajti samoupravna normativna dejavnost se je začela na vseh ravneh nenadzorovano razraščati, zato je bil sprejet *Zakon o prosvetni inšpekciji* (Zakon o prosvetnoj ... 1973), na podlagi katerega je bil ustanovljen Republiški prosvetni inšpektorat v sestavu Republiškega sekretariata za prosveto, kulturo in znanost (prim. Cvijović in Kovačević 1996).

Novost v upravljanju šol je bila, da so samoupravni organi v njih tedaj samostojno odločali o notranji delitvi dohodka, v njihovih svetih pa so bili tudi predstavniki družbene skupnosti, ki so sodelovali pri odločanju, saj je šlo za dejavnost velikega družbenega pomena. To je bil eden od primerov razpleta kulminacije odnosov med organi družbenega upravljanja, ki so pred tem delovali v senci državnih organov oziroma so ti gospodarili z njihovimi materialnimi sredstvi (Mićunović 1975, str. 314).

V tem obdobju je šolstvo dobilo dobre temelje, posebej srednje strokovno šolstvo, saj se je gospodarstvo razvijalo, potrebe po šolanih delavcih so naraščale, vedno več učencev pa je razmišljalo o selitvi iz vasi v mesta. Šole so se vse pogosteje združevale v šolske centre, glavni razlog je bila gospodarnost (najpogosteje so se združevale srednje strokovne šole in šole za kvalificirane delavce), toda z liberalizacijo vpisne politike in izenačevanjem pogojev za redno in izredno šolanje se je že takrat začel proces slabšanja kakovosti strokovnega izobraževanja z naglo in nenadzorovano rastjo števila srednješolcev kljub nezadostnim zmogljivostim, čeprav se je hkrati povečevalo tudi število šol (Cvijović in Kovačević 1996, str. 150–157).

Z ustavo iz leta 1963 in z ustavnimi dopolnili so bile tako rekoč vse pristojnosti federacije v zvezi z izobraževanjem prenesene na republike, to pa je bil eden od razlogov, da so se te začele vse intenzivneje osredotočati na svoje posebnosti v skupnosti oziroma na nacionalno kulturo in uveljavljanje te. V Črni gori je bilo celo na tem področju in v tem obdobju veliko notranjih nesoglasij zaradi večnarodne in večverske sestave. Ta nesoglasja so se pozneje še okrepila in lahko rečemo, da so se po svoje ohranila do danes, ko je Črna gora neodvisna država.

Obdobje *popolnega* (razpada) samoupravljanja (1974–1990)

Za to obdobje so značilni poskusi, da bi dosegli *popolno* samoupravljanje, in to s svobodno menjavo dela in z interesnim združevanjem v samoupravnih interesnih

skupnostih. Kmalu se je pokazalo, da ta poskus oživljanja oslabiljene zvezne države in razmer v gospodarstvu, ki so se jim pridružili še nekateri dejavniki zunaj Jugoslavije, ni spodbudil razvoja republik in pripomogel k ohranitvi skupne države. Temeljna politična izhodišča za bližajočo se reformo sistema vzgoje in izobraževanja so navedena v *Ustavi SFR Jugoslavije* (Ustav ... 1974), republiških ustavah, sklepih *X. kongresa ZKJ* (X. kongres ... 1974), ki so se nanašali na samoupravno preobrazbo sistema vzgoje in izobraževanja, in *Zakonu o združenem delu* (Zakon o udruženom ... 1976), nekatere od glavnih točk pa so se glasile:

- v sklopu preobrazbe sistema družbenega samoupravljanja mora izobraževanje postati sestavni del celote združenega dela in delavci morajo biti neposredno udeleženi pri odločanju o njem;
- izobraževanje na vseh ravneh mora biti pod enakimi pogoji dostopno vsem;
- dvig splošnoizobraževalne ravni strokovnih šol, pri katerem mora biti poudarjeno marksistično idejno-politično izobraževanje, mora postati pomemben pogoj za zagotovitev enakih možnosti za nadaljevanje kateregakoli dodatnega izobraževanja v vsej delovni dobi in za to, da bomo kos izzivom znanstveno-tehnološkega razvoja v svetu.

Poleg tega je nova ustava praktično dejavnost izobraževanja še bolj oziroma tako rekoč popolnoma prenesla v pristojnost republik, tako da so se tudi skupni funkcije, interesi in potrebe urejali po sistemu družbenega dogovarjanja in sporazumevanja (Đukanović 1988, str. 39). Skupščina Črne gore je sprejela *Zakon o samoupravnih interesnih skupnostih izobraževanja in vzgoje* (Zakon o samoupravnim ... 1974), s katerim je bilo predvideno ustanavljanje teh skupnosti v občinah in republikih. Občinske je bilo mogoče ustanoviti za eno ali več občin in prek njih so se zagotavljala sredstva za financiranje predšolskega in osnovnošolskega izobraževanja in vzgoje, delo medobčinskih zavodov za prosvetno-pedagoško službo, strokovno izpopolnjevanje učiteljev itd. Predvideno je bilo, da jih, če se ne ustanovijo s samoupravnim sporazumom udeležencev v svobodni menjavi dela, ustanovijo občine s sklepom.

V republikih sta bili z *Zakonom o samoupravnih interesnih skupnostih izobraževanja in vzgoje* (prav tam) ustanovljeni dve samoupravni interesni skupnosti (SIS-a): za osnovnošolsko in usmerjeno (tj. srednje-, višje- in visokošolsko) izobraževanje. Upravljali sta ju skupščini, sestavljeni iz dveh svetov, sveta uporabnikov in sveta izvajalcev storitev, takšna zasnova pa je bila tudi sicer temelj zamisli o samoupravnih interesnih skupnostih. Odločalo se je s soglasjem obeh svetov, skupščine pa so med drugim pripravljale programe razvoja dejavnosti, merila za dodeljevanje sredstev posameznim uporabnikom itd. Praktična uveljavitev takšne zasnove je bila zelo težavna, ker se delegati združenega dela iz materialne proizvodnje v SIS-ih v glavnem niso zanimali za delo organov teh skupnosti, predstavniki izvajalcev storitev pa so bili večinoma prezaposleni z dodeljevanjem sredstev uporabnikom, tako da je najpogosteje vse vodilo v birokratizem in vedno večjo razbohotenost strokovnih služb. Ko je Skupščina SRČG obravnavala vprašanja s področij, za

katera so bili ustanovljeni SIS-i in ki so bila v republiški pristojnosti, je skupščina SIS-a o njih enakopravno odločala skupaj s pristojnimi sveti republiške skupščine (prim. Cvijović in Kovačević 1996).

Z *Zakonom o republiških upravnih organih* (Zakon o republičkim ... 1974), sprejetim na podlagi ustave, naj bi se še natančneje določile posamezne pristojnosti upravnih organov, zato je bila naloga Republiškega sekretariata za izobraževanje, kulturo in znanost med drugim tudi nadzorovanje sistema financiranja, udejanjanje novega vzgojno-izobraževalnega sistema, skrbel je za kadre itd., podobno pa je bilo tudi delovno področje občinskih sekretariatov. Pomemben del teh dejavnosti je prav tako sodil na delovno področje SIS-ov, zato je bilo pristojnosti zelo težko razmejiti.

V tem obdobju se je (spet) začela velika reforma izobraževanja, ki je z nekaterimi zakonskimi dopolnitvami trajala do razpada Jugoslavije. Za reformo je bilo bistveno, da je bil izobraževalni sistem tako rekoč v celoti v pristojnosti republik, očitno pa so se na številnih področjih v skupni državi že kazali znaki bližajočega se razpada federacije. V poskusu, da bi se ta proces ustavil, je bil leta 1981 sklenjen dogovor med republikami in pokrajinami o temeljnih sistema vzgoje in izobraževanja, s katerim naj bi zmanjšali razlike med njimi v pojmovanju reforme, toda z družbenim dogovarjanjem niso prišli do zadovoljivih rezultatov. Med drugim je bila ena od posledic takšnih razmer nenehno nenadzorovano povečevanje števila srednjih šol in širjenje njihove mreže. Še naprej se je gmotni položaj izobraževanja izboljševal, usmerjeno izobraževanje pa so favorizirali ne glede na dejanske potrebe gospodarstva in družbenih dejavnosti. Koncept sodelovanja izobraževanja in združenega dela posebej v materialni proizvodnji ni bil nikoli kakovostno izpeljan v skladu z zamislimi. Zaposlovanje je bilo vse težje, hkrati pa se je, tako kot danes, naglo povečevalo število srednješolcev in študentov, kajti v izobraževanju so bili prisiljeni videti možnost za odložitev zaposlitve, ki so jo lahko izkoristili, in to ne iz nesebičnosti, ampak zaradi slabega gospodarskega položaja v vsej državi. Pri tem so šole zaradi omejene porabe in vse slabšega gmotnega položaja prosvetnih delavcev tekmoval, katera bo privabila več kandidatov za izredno šolanje (tistih, ki so izpite plačevali), najprivlačnejše pa so bile šole, za katere se je razvedelo, da na njih najhitreje prideš do diplome (Cvijović in Kovačević 1996, str. 177). Seveda v takšnih okoliščinah kakovost izobraževanja ni mogla biti v skladu s pričakovanimi učinki reforme.

Še vedno so se pristojnosti pri upravljanju izobraževanja marsikje prekrivale. Republiški sekretariat za izobraževanje, kulturo in znanost na primer ni opravljal samo upravnih nalog, Zavod za napredek vzgoje in izobraževanja pa je poleg strokovnih nalog samostojno opravljal tudi nekatere upravne naloge, kot je bil nadzor nad upoštevanjem predpisov o organiziranju in delu šol ter rabi učbenikov, s čimer se je ukvarjala tudi Prosvetna inšpekcija. Pedagoški svet je v skladu z *Zakonom o Pedagoškem svetu SRČG* (Zakon o Pedagoškem ... 1976) poleg dotedanjih strokovnih nalog dobil še širšo družbeno funkcijo pri izvajanju izobraževalne politike in vsa pooblastila republiškega upravnega organa: za samostojno sprejemanje učnih načrtov in programov za predšolsko in osnovnošolsko izobraževanje, prvo stopnjo usmerjenega izobraževanja itd., pa tudi ugotavljanje in preučevanje dosežkov v vzgojno-izobraževalnem sistemu, s čimer se je prav tako ukvarjal zavod, ali pre-

dlaganje standardov prosvetne politike ipd., kar je bila tudi naloga Republiškega sekretariata za izobraževanje, kulturo in znanost.

V tem zadnjem obdobju samoupravljanja so se prav tako spet spremenili imena in položaj, sestava in pristojnosti upravnih organov v družbenih dejavnostih, kar ponazarja dezorientiranost v poskusih, da bi jih (na novo) *podružbili*. Republiški sekretariat za izobraževanje, kulturo in znanost je bil leta 1984 razpuščen, ustanovljen je bil Republiški komite za izobraževanje, kulturo in znanost, ki je imel v glavnem enake pristojnosti, brez določil o odgovornosti za razmere na svojem področju in skrbi za kadre, dodatno pa je moral spremljati izvajanje prosvetno-kulturnih in znanstvenih dejavnosti narodnosti, ki živijo v Črni gori (Zakon o izmjenama ... 1984, str. 179). Leta 1989 so bile kot posledica burnega političnega dogajanja izpeljane spremembe v Izvršnem svetu Črne gore; z zakonskimi spremembami so bili razpuščeni republiški komiteji, namesto njih pa ustanovljeni sekretariati, tako da je Republiški komite za izobraževanje, kulturo in znanost (spet) postal Republiški sekretariat za izobraževanje, kulturo in telesno vzgojo in prevzel naloge upravnega organa na svojem področju. Treba je poudariti, da je sledilo sprejetje številnih predpisov, s katerimi so bili samoupravljanje in samoupravne interesne skupnosti tako rekoč odpravljene, *Zakon o družbenih dejavnostih* (Zakon o društvenim ... 1990) pa je dovolil ustanovitev zasebnih in mešanih vzgojno-izobraževalnih ustanov. Kmalu so bile vpeljane še nekatere pomembne spremembe v upravnem sistemu, tj. namesto Izvršnega sveta Skupščine Črne gore je bila ustanovljena Vlada Črne gore, namesto sekretariata pa ministrstva, pri čemer je bilo ustanovljeno tudi Ministrstvo za prosveto in znanost (Zakon o izmjenama ... 1991, str. 33–37).

Sklep

V Jugoslaviji je bilo upravljanje v vzgoji in izobraževanju na zvezni ravni dejansko in v procesu sprejemanja najpomembnejših odločitev v velikem obsegu centralizirano. Hkrati pa je tako rekoč od ustanovitve države potekal bolj ali manj neprekinjen proces decentralizacije v izobraževalni politiki, ki jo je na primeru Črne gore mogoče spremljati na podlagi posameznih dogodkov, dosežkov in njihovih posledic v tehle obdobjih.

- a) 1945–1951, obdobje *administrativnega* socializma – sprejetje prvega zakona o izobraževanju v Črni gori 1945/46; podaljšanje obveznega osnovnošolskega izobraževanja s štirih na sedem let od leta 1947; obvezna osemletna osnovna šola od leta 1950; vzpostavljanje mreže srednjih šol; zagotavljanje možnosti za razvoj višjega in visokega šolstva; sistem solidarnosti do manj razvitih republik; ideološki razkol z ZSSR; napoved reorganizacije državne uprave na področju izobraževanja in omogočanje republikam, da na tem področju prevzemajo vse več pobude; zvezno ministrstvo je opravljalo nadzor, določalo splošne smernice in vodilo evidence, Črna gora pa je, upošteva je sklepe partije, sprejela nova učni načrt in program za osnovne šole, to pa je vodilo do prestrukturiranja organov državne uprave, ki je bilo izpeljano leta 1951.

- b) 1951–1963, obdobje *odmiranja* države in začetkov samoupravljanja – obrat h konceptu samoupravnega socialističnega razvoja; nova ureditev vzgoje in izobraževanja, ki se kaže kot nov šolski sistem, enoten in dosleden; čeprav je imela federacija vse manj pristojnosti, je ohranila pristojnost, da z resolucijami in drugimi splošnimi akti (partije in) zvezne skupščine usmerja reformo; do tedaj največja ekspanzija šolstva v Črni gori (mogoče večja kot kjerkoli v Jugoslaviji), ki je bila posledica reforme šolstva, gospodarskega napredka itd.
- c) 1963–1974, obdobje *popravljkov* samoupravnega koncepta – namesto sveta sekretariat; obnovi se delo Pedagoškega sveta Črne gore; na novo, samoupravno se organizira Zavod za šolstvo; možnost, da na podlagi upravljanja v šolah te samostojno odločajo o notranji delitvi dohodka; vse večja množičnost in zmanjšanje kakovosti srednješolskega izobraževanja; pomembna vlaganja v izobraževanje v republiki.
- d) 1974–1990, obdobje *popolnega* (razpada) samoupravljanja – spodbujanje gospodarstva in krepitev federacije sta ostala neuresničena cilja; velikopotezno reformo izobraževalnega sistema, ki so jo sprva hvalili in je bila deležna široke podpore, pozneje pa so ji vse bolj nasprotovali, je treba obravnavati v kontekstu tedanjega dogajanja v federaciji; končala se je skupaj s samoupravljanjem zaradi globoke krize v federaciji in postala ideološka in politična; čeprav je imela številne pomanjkljivosti, ji je treba priznati prizadevnost in nekatere dosežke, od katerih so se posamezni ohranili tudi po razpadu skupne države.

Posebno ustava iz leta 1974 je zagotovila večje pravice republikam in hkrati zapostavila usklajevanje med njimi, s katerim naj bi ohranili in razvijali enotni izobraževalni sistem, pri čemer niti republiške ustave niso predvidele visoke ravni usklajenosti in skupne izobraževalne politike, ki bi bila nujno zavezujoča. Narobe razumljena, udejanjena ali zlorabljena demokratizacija države je pripeljala do razpada enotnega izobraževalnega sistema in same federacije. Pri samoupravnih interesnih skupnostih so se s slabo organiziranostjo, brezbriznostjo, birokratizacijo, veliko negospodarnega delovanja, podvajanjem opravil in prekrivanjem pristojnosti pri upravljanju izobraževanja v takratnih okoliščinah pokazale številne pomanjkljivosti pri uveljavljanju zamisli v praksi.

Za vsa našeta obdobja, ki so bila zelo kompleksna in med seboj povezana, je značilen tipičen in nepretrgan proces decentralizacije upravnih organov v izobraževanju oziroma prenašanja pristojnosti s federacije na republike, čeprav je bila pristojnost oblikovanja izobraževalne politike večidel centralizirana v najvišjih partijskih organih v državi, državni in zlasti republiški organi pa so lahko odločali predvsem o udejanjanju te politike in sprejemali predpise. Črni gori je bila v Jugoslaviji zagotovljena razmeroma visoka stopnja samostojnosti pri izvajanju, ne pa tudi pri določanju bistva, koncepta ali smeri razvoja izobraževalne politike. Videti je, kot da je zvezna (izobraževalna) politika ves čas poskušala uravnovežiti skupne interese oziroma interese skupnosti, posebnosti in potrebe svojih članic, torej republik. Vendarle so sčasoma republike vse bolj poudarjale te posebnosti pri upravičevanju ali podpori vse večje decentralizacije, kar se je pogosto zlorabljalo.

Čeprav je bilo samoupravljanje v bistvu osredotočeno na človeka in ideološko upravičeno, je bilo v izobraževalni politiki neredko razumljeno in uporabljeno kot idealno sredstvo za manipuliranje z različnimi nameni. Kakor da je bilo pri tem na zvezni ravni izobraževanje oziroma upravljanje izobraževanja zanemarjeno oziroma mu v skupni državi niso pripisovali tolikšnega pomena kot nekaterim drugim področjem. V praksi je samoupravljanje na številnih področjih povzročilo, da sta se poučevanje in pedagoški razvoj zanemarila zaradi normativnega birokratizma, zaposlovanja in delitve gmotnih sredstev. Pri upravljanju izobraževanja so bili opazni nenehno iskanje poti, ustanavljanje in razpuščanje ustanov, spreminjanje pristojnosti in imen ustanov, prekrivanje in slabo usklajevanje dejavnosti.

Treba je poudariti, da na decentralizacijo – tudi v izobraževanju – v Jugoslaviji lahko gledamo kot na nekaj, kar je bilo tesno povezano ne le z zvezno ureditvijo, ampak tudi s konceptom socialističnega samoupravljanja. Zamisel o samoupravljanju ni bila izvorni izum socializma v Jugoslaviji, bila pa je različica udejanjanja tega izuma. Bila je nadgradnja in značilna različica udejanjanja delavskih svetov in delavskega samoupravljanja iz Marxovega koncepta socializma, ki je bil v Jugoslaviji uporabljen posebej za odmik od ideologije in izobraževalne politike tekmice Sovjetske zveze. Namen samoupravljanja je bil z decentralizacijo upravljanja republiških izobraževalnih politik tega tudi demokratizirati, ne pa ga parcializirati na škodo enotnega vzgojno-izobraževalnega sistema. Njegova kakovostna diferenciacija po republikah znotraj integriranega izobraževalnega sistema ni bila uresničena iz številnih razlogov, od katerih smo navedli samo nekatere. Toda čeprav je imela izobraževalna politika v Jugoslaviji in Črni gori v obdobju 1945–1990 številne pomanjkljivosti, je zaslužna tudi za veliko dosežkov, ki so še danes pomembni, precej in v marsikaterem segmentu je prispevala k razvoju šolstva in ustanov, pristojnih za upravljanje izobraževanja v državah, ki so nastale na ozemlju nekdanje Jugoslavije.

Literatura in viri

- Backović, S. (ur.). (2001). *Knjiga promjena*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke.
- Cvijović, V. in Kovačević, B. (1996). *Upravljanje prosvjetom u Crnoj Gori (Ministarstva i Ministri 1882-1996)*. Podgorica: Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorica.
- Damjanović, R. (2005). *Leksikon (pedagoško-psiholoških pojmova i izraza)*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Dukanović, R. (1988). Neki pokazatelji efikasnosti društvenog dogovaranja u oblasti obrazovanja. *Vaspitanje i obrazovanje*, št. 2, str. 39–44.
- Grbić, Č. (1975). Samoupravljanje i državau razvoju socijalističkog samoupravnog sistema u Jugoslaviji. *Politička misao*, 12, št. 3, str. 86–114.
- Gvozdrenović, M., Pejović, B. in Radović, Lj. (1986). Prosvjetno-pedagoška služba za srednje škole. V: M. Brajović (ur.). *Službi obrazovanja 1956–1986*. Titograd: Pobjeda, str. 71–82.
- Jakšić, A. (ur.). (1996). *Pedagoški leksikon*. Beograd: ZUNS.
- Medojević, M. (1988). *Prosvjetni Savjet Crne Gore*. Titograd: Biografika.

- Mićunović, V. (1975). *Obrazovanje u samoupravljanju*. V: S. Andrić (ur.). *Marksizam odgoj i obrazovanje*. Zagreb: Zadržna štampa, str. 306-327.
- Odluka o proglašenju ustavnih amandmana. (1967). *Službeni list SFRJ*, št. 18, str. 485–486.
- Odluka o proglašenju ustavnih amandmana. (1971). *Službeni list SFRJ*, št. 29, str. 525–539.
- Odluke V. kongresa KPJ*. (1948). Beograd: Kultura.
- Opšti zakon o sedmogodišnjoj osnovnoj školi. (1946). *Službeni list FNRJ*, št. 56.
- Opšti zakon o školstvu. (1958). *Službeni list FNRJ*, št. 28.
- Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima. (1950). *Službeni list FNRJ*, št. 43.
- Petogodišnji plan razvoja Crne Gore 1947–1951. (1947). *Službeni list NRCG*, št. 14, str. 179–194.
- Potkonjak, N. (1980). *Sistem obrazovanja i vaspitanja Jugoslavije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pravilnik o Savjetu za stručnu i profesionalnu nastavu. (1945). *Službeni list NRCG*, št. 6, str. 51.
- Rezolucija Trećeg plenarnog zasedanja CK KPJ o zadacima u školstvu. (1950). *Komunist*, št. 1, str. 1–8.
- Starovlah, M. (1986). Smisao promjena u poratnom obrazovanju. V: M. Brajović (ur.). *U službi obrazovanja 1956-1986*. Titograd: Pobjeda, str. 9-51.
- Starovlah, M. (1993). *Škola između vlasti slobode*. Cetinje: Makarije.
- Starovlah, M. (1994). *Putevi i stranputice srednje škole*. Nikšić: Trebinje.
- Ukaz Prezidijuma Narodne Skupštine Crne Gore od 17. aprila 1945. godine o imenovanju Vlade federalne Crne Gore. (1945). *Službeni list NRCG*, št. 1, str. 1.
- Uredba o organizaciji i radu Zavoda za unapređivanje školstva NRCG. (1959). *Službeni list NRCG*, št. 7, str. 150–152.
- Uredba o osnivanju Prosvjetnog savjeta pri Ministarstvu prosvjete NRCG. (1946). *Službeni list NRCG*, št. 8, str. 57.
- Uredba o osnivanju Saveznog zavoda za pručavanje školskih i prosvetnih pitanja. (1955). *Službeni list FNRJ*, št. 7, str. 162.
- Uredba o osnivanju savjeta za prosvjetu i kulturu pri sreskim i gradskim narodnim odborima. (1951). *Službeni list NRCG*, št. 2–3, str. 17.
- Uredba o osnivanju Zavoda za unapređenje školstva NRCG. (1955). *Službeni list NRCG*, št. 26, str. 329.
- Ustav FNR Jugoslavije. (1946). *Službeni list FNRJ*, št. 10.
- Ustav SFR Jugoslavije. (1963). *Službeni list SFRJ*, št. 14, str. 261–289.
- Ustav SFR Jugoslavije. (1974). *Službeni list SFRJ*, št. 9, str. 209–265.
- Ustav SR Crne Gore. (1963). *Službeni list NRCG*, št. 14, str. 1–25.
- Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja NRCG i republičkim organima vlasti. (1953). *Službeni list NRCG*, št. 4, str. 20–30.
- Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja NRCG i republičkim organima vlasti. (1957). *Službeni list NRCG*, št. 15, str. 1–13.
- X. Kongres SKJ. (1974). V: *Dokumenti*. Beograd: Komunist.

- Zakon o društvenim djelatnostima. (1990). *Službeni list SRCG*, št. 19, str. 273–280.
- Zakon o izmjenama i dopunama zakona o Izvršnom vijeću i republičkim organima uprave. (1984). *Službeni list SRCG*, št. 11, str. 178–181.
- Zakon o izmjenama i dopunama zakona o Vladi SR Crne Gore i republičkim organima uprave. (1991). *Službeni list SRCG*, št. 4, str. 33–37.
- Zakon o organizaciji državne uprave (1956). *Službeni list NRCG*, št. 9, str. 107–114.
- Zakon o Pedagoškom savjetu SRCG. (1966). *Službeni list SRCG*, št. 27, str. 298–299.
- Zakon o Pedagoškom savjetu SRCG. (1976). *Službeni list SRCG*, št. 48, str. 583–584.
- Zakon o prosvjetno-pedagoškoj službi. (1960), *Službeni list NRCG*, št. 17, str. 206–210.
- Zakon o prosvjetno-pedagoškoj službi. (1965). *Službeni list SRCG*, št. 20, str. 509–513.
- Zakon o prosvjetnoj inspekciji. (1973). *Službeni list SRCG*, št. 21, str. 333–335.
- Zakon o republičkim organima uprave. (1974). *Službeni list SRCG*, št. 9, str. 263–267.
- Zakon o samoupravnim interesnim zajednicama obrazovanja i vaspitanja. (1974). *Službeni list SRCG*, št. 32, str. 551–557.
- Zakon o uvođenju obaveznog sedmogodišnjeg osnovnog obrazovanja u NRCG. (1946). *Službeni list NRCG*, št. 10, str. 79.
- Zakon o udruženom radu. (1976). *Službeni list SFRJ*, št. 53.

Prevod: Nada Colnar